

İKİNCİ YÜZYIL URFA GNOSTİSİZMİNİN ÖNEMLİ BİR TEMSİLCİSİ: QUQ VE QUQİLER

Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ*

ÖZET

MS ikinci yüzyılda Urfa'da yaşayan Quq'un fikirlerine dayalı olarak ortaya çıkan Quqilik Anadolu'daki önemli bir Gnostik gelenektir. Tanrı ve alem anlayışının temelini oluşturan bir düalizm, iyilik ve kötülük alemleri arasında devam eden bir savaş ve çatışma, bazı ilahî varlıkların maddi aleme düşüşü ve burada tutsak olmaları gibi inançlar bu akımın en önemli özellikleri arasındadır. Yine bütün Gnostik mitolojide görülen sembolik/simgesel anlatım Quqî mitolojisine de hakim olan bir üsluptur. Diğer birçok Gnostik gelenek gibi Quqiler de Hıristiyan ortodoksisine bağlı erken dönem yazarlarca sapkın addedilmiş ve bu akımın kurucusunun ahlaki zaafıyla ilgili çeşitli iddialar ileri sürülmüştür.

Anahtar terimler: Quq, Quqiler, Urfa (Edessa), Gnostisizm, Düalizm.

ABSTRACT

A SIGNIFICANT REPRESENTATIVE OF SECOND CENTURY GNOSTICISM IN URFA: QUQ AND THE QUQITES

The Quqism as a movement based upon the ideas of Quq a Christian theologian of the second century in Urfa is an important Gnostic tradition in Anatolia. A dualism of light and darkness or truth and wrong which is the base of understanding of heavenly and material worlds and a conflict and fight between the opposite poles of dualism as well as such beliefs as the descend of some heavenly light being into the material world of darkness and their state of being hostage in the material world could be mentioned as the most characteristic features of this movement. Again it is noticeable that symbolic/metaphorical language which is seen in almost all Gnostic myths is dominant on the Quqian mythology. Like the other Gnostic movements, the Quqites, too, were accused of being heretics by the early Christian fathers who belonged to the orthodoxy, and various claims concerning the ethical weakness of the founder of Quqism were asserted.

Key wording: Quq, the Quqites, Urfa (Edessa), Gnosticism, Dualism.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

MÖ dördüncü yüzyılda bir garnizon kenti olarak kurulan Urfa, bilinen en erken tarihsel dönemlerden günümüze, zengin kültürel yapısıyla önemini sürdürmüştür. Dinsel açıdan gerek pagan dönemde gerekse Hıristiyanlık ve İslami dönemlerde yörede her zaman bir cazibe merkezi olan Urfa, Hıristiyanlık öncesi dönemden itibaren Ortadoğu'da birçok dinsel ve kültürel gelenek üzerinde etkili olan Gnostik inanç ve anlayışlara yaptığı katkı ile de dikkati çekmektedir. Öyle ki MS 2. ve 3. yüzyıllardan itibaren Urfa'da ortaya çıkan (ya da etkili olan) çeşitli Gnostik akımlar, kısa sürede buradan tüm Suriye bölgesine, Anadolu'ya ve diğer yörelere yayılmış ve müstakil sekteryan/mezhap hareketleri olarak varlığını sürdürmüştür. Urfa menşeli Gnostik akımlar arasında Quq ve Bardaysan'ın fikirlerine dayalı olarak ortaya çıkan hareketler, tanrı, evren, evrenin oluşumu, kader ve benzeri konulardaki düşünceleri yanında diğer Gnostik akımlara getirdikleri eleştirilerle de dikkati çekmektedirler. Bu çalışma, erken dönem Hıristiyan heresiologlarınca şiddetle eleştirilen Urfalı Quq ve onun fikirleri etrafında oluşan Quqilik akımını ele alacak ve bu akımın Gnostisizme yaptığı katkıları diğer Gnostik geleneklerden farklı yönlerini inceleyecektir.

TARİH BOYU KÜLTÜREL BİR MERKEZ OLARAK URFA

Urfa, tarih-boyu kültürel açıdan oldukça zengin bir çevrede yer almıştır. Öyle ki Urfa'nın komşularından Harran (Harranu) ve Hierapolis (Mabbug), bilinen en erken dönemlerden itibaren paganizmin yöredeki merkezleri olmuşlardır. Harran, ay tanrısı Sin kültünün merkezi olarak ön plana çıkarken, Hierapolis verimlilik tanrıçası Atargatis (Tarata, Venüs) kültünün merkezi olmuştur. Yine Urfa'nın komşularından Nusaybin (Nasibina) gerek Hıristiyanlık öncesi gerekse Hıristiyanlık sonrası dönemde önemli bir kültürel merkez olmuştur. Nusaybin'de Rabbi Yudah ben Batira tarafından kurulmuş olan ve MS 4. yüzyıla kadar çalışmalarını sürdüren Yahudi akademisi, 4. yüzyıl başlarından itibaren yerini piskopos Yakub tarafından kurulan Hıristiyan akademisine bırakmış ve özellikle Süryani dinsel edebiyatında yaptığı çalışmalarla tanınan Efraim'in bu akademinin başına geçmesiyle Nusaybin merkezli önemli bir teolojik ekolün oluşması sağlanmıştır.¹ Son olarak Urfa'nın bir diğer komşusu An-

¹ De Lacy O'leary, *How Greek Science Passed to the Arabs*, London 1949, ss. 47-48.

takya da öteden beri önemli bir kültürel ve dinsel merkez olarak dikkat çekmiştir. Nitekim Antakya, Hıristiyanlığın ortaya çıkışına zemin hazırlayan gelişmelerin yaşandığı yer olmuş, buradaki Helenistik İsa cemaatinin görüşlerine dayalı olarak ortaya çıkan Mesihçi hareket ilk defa Antakya'da Hıristiyanlık adını almıştır.² Yine Hıristiyanlığın mimarı ve ilk önemli teologu olan Pavlus'un faaliyetlerinde Antakya merkez olarak seçilmiştir.³ Bundan başka Antakya'nın MS 1. yüzyıldan itibaren kutsal metnin zahiri anlamı esas alınarak yorumlanmasını ifade eden bir yorum yöntemi olan literalizmin merkezi olması da dikkati çekmektedir.

Böylesi zengin bir kültürel çevrede Urfa, gerek Hıristiyanlık öncesi gerekse Hıristiyanlık sonrası dönemlerde dinsel ve kültürel açıdan önemli bir merkez olarak ortaya çıkmıştır. Kabaca MS 2. yüzyıla kadar devam eden pagan döneminde Urfa, Mezopotamya'nın yıldız ve gezegen kültüne dayalı politeist ve paganist yapısıyla dikkati çekmiştir. Komşusu Harran'ın aksine Urfa panteonunun zirvesinde ay tanrısı Sin değil, verimlilik tanrıçası Atargatis bulunmaktaydı; Atargatis'le birlikte Nabu, Bel ve Şamaş da tapınılan yüce varlıklar arasındaydı.⁴ Hıristiyan geleneğinde yer alan kimi rivayetlere göre Edessa (Urfa) kralı VIII. Abgar'ın (Büyük Abgar) MS 2. yüzyılda maiyetiyle birlikte Hıristiyanlığı kabul etmesi sonrası Urfa, hızla Hıristiyanlaşarak adeta yörenin Hıristiyan merkezi haline gelmiştir. Buna rağmen -Joshua the Stylite'in tarihinde (*Chronicle*) belirttiği gibi- şehirdeki putperest inançlar, adetler ve uygulamalar beşinci yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir.⁵

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında Urfa, daha çok doğu Hıristiyanlığı şeklinde adlandırabileceğimiz bir akımın temsilcisi görünümündedir. Öyle ki Urfa'da özellikle Efraim gibi Süryani ilahiyatçılar önderliğinde yapılan ve genel anlamda Hıristiyan ortodoksisi içerisinde yer alan din yorumları yanında Quqiler ve Bardaysancılar örneklerinde olduğu gibi, çeşitli heterodoksal anlayışlar da ortaya çıkmıştır. Genellikle senkretik bir özellik gösteren bu heterodoksal anlayışların oluşumunda, kuşkusuz, Su-

² Bkn. Resullerin İşleri 11:26.

³ Bkn. Ş. Gündüz, *Pavlus: Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu 2001.

⁴ Bkn. Ş. Gündüz, "Atargatis Kült Merkezi Edessa (Urfa)", *Uluslar Arası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi*, 23-27 Eylül 2002.

⁵ Bkn. H.J.W. Drijvers, *Cults and Beliefs at Edessa*, Leiden 1980, s. 43 n.10.

riye bölgesinin sahip olduğu farklı geleneklere ait zengin dinsel mirasın önemli yeri vardır.

Gnostik gelenekle irtibatlı olarak Urfa'da üç önemli akımın ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar önem sırasına göre Marsionculuk, Bardaysancılık ve Quqiliktir. Bunların yanı sıra Valentinusculuk gibi akımların da bir zaman Urfa'da taraftar bulduğu bilinmektedir. Marsiyonculuk ve Valentinusculuk, her ne kadar Urfa ve civarında bir dönem taraftar bulmuş olsa da kurucuları itibarıyla bu Gnostik akımlar Urfa'da neşet etmemişlerdir. Zira kendisinden sonraki birçok Gnostik ilahiyatçı üzerinde etkili olmuş olan Valentinus, Mısır asıllı bir Gnostik olup, bir müddet Roma'ya yerleşmiş, ancak daha sonra oradan da ayrılmıştır. Marcion ise, Sinop doğumlu bir Hıristiyandır. Erken döneme ait çeşitli Hıristiyan yazarların iddialarına göre Marcion, işlediği bir suç/günah nedeniyle Sinop'tan ayrılmış, bir müddet Anadolu'da bulunduktan sonra Roma'ya yerleşmiş, fakat savunduğu görüşleri nedeniyle ana kilise tarafından sapkınlıkla suçlanarak kovulmuştur. Bunun üzerine Roma'yı terk eden Marcion, kendi cemaatini kurmuş ve bu cemaat Marsiyoncular adıyla varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Marcion, kilise tarihinde oldukça önemli bir şahsiyettir. Onun tarafından Yeni Ahit metinlerine getirilen eleştiriler Yeni Ahit'in metin tenkiti ve derlenmesi çalışmaları açısından oldukça katkı sağlayıcı olmuştur. MS 2. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Suriye bölgesinde varlığını hissettiren Marsionculuk, savunduğu düalistik görüşlerle Hıristiyanlığın ana gövdesince benimsemen teolojiye ciddi eleştiriler getirmiştir. Urfalı Bardaysan'ın Marcion ve Marsionculara karşı kaleme aldığı polemiklerden, bu akımın, diğer birçok merkez gibi, Bardaysan'ın yaşadığı dönemde Urfa'da da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ünlü kilise tarihi yazarı Eusebius, Bardaysan'ın Marsionculara karşı çeşitli diyaloglar yazdığından söz etmektedir.⁶ Bardaysan'ın, Marcion'a ve onu izleyenlere karşı yönelttiği eleştirilerin merkezini ise Marcion'un düalistik tanrı düşüncesi oluşturmaktadır.⁷

⁶ Eusebius, *The Church History*, [Christian Classics Ethereal Library 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], IV, xxx.

⁷ H.J.W. Drijvers, *Bardaisan of Edessa*, tr. G.E. van Baaren-Pape, Assen 1966, s. 225. Marcion ve fikirleri konusunda bkn. Ş. Gündüz, "Sinoplu Marcion'un Gnostik Teolojisi", *Hoşgörü Yılı ve İnanç Turizminde Göller Bölgesi Sempozyumu, 07-08 Eylül 2000 Isparta Bildiriler Kitabı*, Isparta: SDÜ Basımevi 2001, ss.131-147.

Urfa'da yetişen Bardaysan ise Gnostik teolojisi ve Asur-Babil yıldız ve gezegen kültürüne dayalı bir görünüm arzeden kader anlayışıyla MS 3. yüzyılın önemli bir simasıdır. Bu Süryani ilahiyatçı-filozofun, ileri sürdüğü görüş ve düşünceler, kendisinden sonra yüzyıllarca devam eden Bardaysancılık akımının temel referanslarını oluşturmuştur. Bardaysan'ın kendisi de bir Gnostik olmakla birlikte, Valentinusculuk ve Marsiyonculuk gibi diğer Gnostik akımlara karşı şiddetli eleştiriler getirmiştir.⁸

URFA GNOSTİSİZMİNİN İLK ÖRNEKLERİNDEN QUQİLİK

Quqiler, Bardaysan öncesi dönemde Urfa'da yaşamış Gnostik bir gruptur. Quqilerin tanrı ve alem konusundaki düşünceleri, -yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- aslen Mısırlı olan ve Roma'ya yerleşerek orada Gnostik düşünceleriyle tanınan ikinci yüzyılın ünlü Gnostığı Valentinus'un düşüncelerine yakınlık arz eder.⁹ Quq ve Quqilerle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Efraim, Urfalı Yakub, Theodor bar Konai ve Maipherkatlı Maruta gibi çeşitli erken dönem yazarlar yanı sıra 14. yy başlarında yazan Ebu'l-Berekat da onlardan bahsetmektedir.

Efraim, Urfa'daki sapkın akımlardan söz ederken dört kez Bardaysan'la birlikte Quq'un da adını anar. Sapkın kişiler olarak Marcion, Valentinus, Quq, Bardaysan ve Mani'nin isimlerini arka arkaya sıralar. Drijvers'in belirttiği gibi bu, açıkça bir tarihsel sıralamadır. Bu durumda Quq, Bardaysan'la Valentinus arasındaki tarihsel dönemde yaşamış olan bir şahsiyet olmalıdır. Bu da onun MS 2. yy'ın ikinci yarısın-

⁸ Bardaysan ve fikirleri için bkn. Ş. Gündüz, "Bardaysan", A. Cevizci (ed.), *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Etik Yayınları 2004, c. 2, ss.110-113.

⁹ Valentinus'a göre tanrısal alem Pleroma, 30 aeondan (ilahi alemde) oluşur; maddi alem ise yüce bir varlık olan Sofya'nın (Sophie, hikmet) düşüşü ya da ilahi alemde atılışı sonrasında teşekkül etmiştir. Öyle ki maddi alemin yaratıcı tanrısı olan demiurg, aslında Sofya'nın karanlık alemdeki bir yansımından ibarettir. Valentinizme göre, demiurg, Eski Ahit'in yaratıcı tanrısı ile özdeşdir; Pleroma'da meydana gelen karışıklığı ve Sofya'nın düşüşü neticesinde oluşan kötü durumu düzeltmek üzere Mesih ve Kutsal Ruh ikilisi yaratılmıştır. Bunlardan Mesih, Sofya'nın kurtuluşuna ve yeniden ilahi aleme yükselişine rehberlik edecektir. Erken dönem kilise yazarı Iraneaus, Valentinusçularca savunulan bu son görüşlerin bizzat Valentinus'un görüşleri olmadığına dikkat çeker. Bkn. K. Rudolph, *Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion*, tr. ed. R.Mc.L. Wilson, Edinburgh 1983, ss.320-321.

da yaşamış olabileceğini göstermektedir.¹⁰ Dolayısıyla Quçilik, Hıristiyan geleneğiyle ilişkili olan Urfa kökenli en eski Gnostik akım olarak değerlendirilebilir.

Quç'un ismi ve bazı görüşleri dışında, kimliğine ilişkin elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Nusaybin ilahiyat okulundan Barhadbeşebba, Quç ile ilgili ilginç ve biraz da Marcion'u hatırlatan bir iddia ileri sürer. Buna göre Quç, aslında Hıristiyan olmakla birlikte, babasının karısıyla (analığıyla) evlendiği için kiliseden kovulan bir kişidir. Bunun üzerine o, kutsal kitabın öğretilerini Kaldelilerin öğretileriyle karıştırarak sapkın bir akım geliştirmiş ve kendi cemaatini kurmuştur. Barhadbeşebba, Quç'un, Marcion ve Bardaysan'dan etkilendiğini de vurgular.¹¹ Burada Quç'un Bardaysan'dan etkilenmiş olduğu görüşü, büyük ihtimalle Quç'dan ziyade Quçilik akımıyla irtibatlı olmalıdır. Zira, yukarıda belirttiğimiz gibi, Efraim, tarihsel bir sıralama ile Quç'un ismini Marcion ile Bardaysan'ın arasında zikreder. Bu durumda Quç'un Bardaysan'dan önce yaşamış olması büyük ihtimaldir. Diğer taraftan onun fikirlerine dayalı olarak ortaya çıkan ve Bardaysan sonrası dönemde de varlığını sürdüren Quçilik akımının zamanla Bardaysancılık da dahil diğer Gnostik geleneklerden de etkilenmiş olması gayet doğaldır ki muhtemelen Barhadbeşebba bu etkilenmeye dikkat çekmektedir.

Quç ile ilgili olarak bazı erken dönem Hıristiyan yazarlarca ileri sürülen ahlaki zaaf (uygunsuz şekilde analığı ile evlilik yapması) ve bu nedenle cemaatten kovulması iddiası, heretik sayılan diğer bazı ilahiyatçılar için de yapılmıştır. Örneğin bilindiği üzere ahlaki zaafa dayalı benzer bir iddia Marcion ile ilişkili olarak da yapılmıştır. Buna göre, bir piskoposun oğlu olan Marcion da bir bakireyi iffal ettiği için cemaatten dışlanmış ve bunun üzerine memleketi olan Sinop'u terk etmek durumunda kalmıştır.¹² Gerek Quç gerekse Marcion ile ilgili bu suçlamaların ihtiyatla karşılanması gerekir. Zira, örneğin ilerleyen dönemde Marcion'un, her türlü cinselliğe uzak duran bir asketik olarak yaşadığı ve Marcionculuğun ah-

¹⁰ Bkn. H.J.W. Drijvers, "Quç and the Quçites: An Unknown Sect in Edessa an the Second Century A.D.", *Numen*, 14, 1967", s. 108.

¹¹ Drijvers, "Quç and the Quçites", s. 109.

¹² Tertullian, *Adversus Haereses*, [*Christian Classics Ethereal Library 2000*, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], vi.

laki erdeme büyük bir ihtimam gösterdiği bilinmektedir. Nitekim Marcionculuğa karşı her türlü saldırı ve karalamayı yapmaktan çekinmeyen erken dönem Hıristiyan yazarlar, buna rağmen Marcioncuları asla ahlaki yönden gevşek olmakla ya da ahlaksızlıkla suçlamamışlardır. Tam olarak bilinmemekle birlikte Gnostik yapısı gereği büyük ihtimalle Quqilik de asketik yaşantıya önem vermiş olmalıdır. Dolayısıyla bazı araştırmacıların da vurguladığı gibi,¹³ erken dönem Hıristiyan yazarların heretik saydıkları kimi ilahiyatçılarla ilgili olarak, onların bakireyi iğfal ettikleri ya da benzeri uygunsuz cinsel bir yaşam sürdürdükleri tarzındaki ifadelerinin, bir başka açıdan, metaforik anlamda yorumlanması gerekir. Örneğin, Hıristiyan geleneğinin, kilise kurumunu Bakire Meryem’le kıyasladığı bilinmektedir. Buna göre Meryem’in Oğul İsa Mesih’i rahminde tutması ve doğurması gibi kilise de İsa’nın mesajını temsil etmekte ve onu vaaz etmektedir. Dolayısıyla Meryem’in saflığı, temizliği ve bekareti aynen kilise tarafından sürdürülmektedir. Muhtemelen Marcion’un, zararlı fikirleriyle kilisenin bu saflığını, temizliğini ve bekaretini bozduğunu, onu kirlettiğini düşünen Tertullian, Marcion’u “bakireyi iğfal etmekle” suçlamıştır. Quq ile ilgili ileri sürülen, analığı ile evlenerek ahlaki bir zaaf gösterdiği iddiasını da bu doğrultuda değerlendirmek mümkündür. Öyle ki bununla, Quq’un, Gnostik fikirleriyle ana gövdeyi oluşturan kiliseden ayrılmış olduğunun vurgulanmakta olduğu düşünülebilir.

Yine işlediği günah nedeniyle cemaatten kovulan Quq’un kutsal kitabın öğretilerini Kaldelilerin inanç sistemiyle karıştırarak sapkın bir akım oluşturması iddiası, akla, diğer çeşitli geleneklerde bulunan benzer iddiaları getirmektedir. Örneğin, Sabii geleneği, İbrahim için benzer bir iddiayı dillendirmektedir. Buna göre vücudunda oluşan bir hastalıktan kurtulmak amacıyla günah işleyerek kendisini sünnet eden İbrahim, cemaatten dışlanmış; fakat buna kızarak etrafına topladığı kendisi gibi günahkarlarla pagan bir anlayış geliştirmiş ve sonunda ışık çocuklarına (Sabiilere) karşı savaş açmıştır.¹⁴

¹³ G. Lüdemann, *Heretics The Other Side of Early Christianity*, tr. J. Bowden, London: SCM Press 1996, s.159.

¹⁴ Bkn. Ş. Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, (İkinci Baskı) Ankara: Vadi 1999, ss.143-144.

Quçi inanç sistemi, birçok yönden Gnostik geleneği yansıtır. Düalizm, düşünüş motifi, demiurg düşüncesi ve kurtuluş öğretisiyle Quçilik, diğer gnostik geleneklere paralel fikir ve düşüncelere sahiptir. Birçok Gnostik geleneğe olduğu gibi, Quçi inanç sisteminde de ezelden beri var olan bir düalizmden söz edilir. Buna göre, ezelden beri ışık denizi ve maddi alem/yeryüzü vardı. Hatta bunların varlığı Tanrı'dan da önceydi; zira Tanrı ışık alemindeki denizden doğmuştu.¹⁵ Theodor bar Konai'nin anlatısına göre, ışık denizinden doğmuş olan Tanrı, sulara otururken sulara baktı ve orada kendi yansımasını gördü. Bu yansıma yüce Tanrıdan südur sürecinin bir başlangıcıdır. Tanrı, kendisinden ilk südur eden varlık olan ve "Hayat'ın Anası" adı verilen bu yansımasıyla/eşiyle birleşerek sayıları yetmiş bulan birçok ilahi alemin (aeonun) ve onların yöneticilerinin, yani arkonların oluşumunu sağladı. Görüldüğü gibi, diğer Gnostik geleneklere paralel şekilde Quçi mitolojine göre de Tanrı'dan südur eden ilk varlık dişi bir varlıktır. Bütün Gnostik sistemlerde Tanrının ilk düşüncesi ya da yansıması olarak nitelenen südur sürecinde Tanrının ilk tezahürü olarak dişi bir varlıktan bahsedilir. Tanrının ilk düşüncesi ya da kendi kendini düşünme eyleminin somutlaşmış hali olarak düşünülen ve çeşitli Gnostik geleneklerde Sophia, Pistis-Sophia, Barbelo, Protennoia ve Helen gibi isimler verilen varlıklar hep dişi birer figürdürler. Aynı şekilde Sâbilikte Yuşamin, Abatur ve Ptahil'den önce düşmüş varlık olarak kabul edilen Ruha, dişi bir figürdür. Yine Maniheizmde karanlığın ışık alemine tecavüzde bulunması üzerine, karşı harekete geçen yüce Tanrı'dan ilk tezahür eden varlık, Yahudi-Hıristiyan Gnostisizmdeki dişi figür Sophia'ya tekabül eden Hikmet'tir ve Hikmet'ten de Hayatın Anası adı verilen bir diğer dişi figür zuhur eder.¹⁶

Quçi inancına göre varlığın temelini oluşturan düalite tanrının oluşumu konusunda da geçerlidir. Zira sudan çıkan Tanrının yanında bir de hareketsiz "suret" vardır. Bu suret Tanrıya zıt nitelikler taşımaktadır. Düalizmin pozitif kutbunda yer alan Tanrı; hayat, düzen, var etme ve benzeri tüm olumlu niteliklere sahipken, düalizmin negatif kutbunda yer alan bu suret, tamamıyla olumsuz nitelikler taşımaktadır; dolayısıyla

¹⁵ Burada, Tanrıdan da önce varlığı kabul edilen Işık Denizi, muhtemelen Tekvin'in başlangıcındaki bir ifade ile ilgili olmalıdır. Tekvin'e göre Tanrı'nın ruhu başlangıçta sulara gezinmekteydi. Krş. Tekvin 1: 2.

¹⁶ Bkn. Rudolph, *Gnosis*, s.336; S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1955, s.13.

bu suret, tamamıyla olumsuz nitelikler taşımaktadır; dolayısıyla hareket-sizliği yanında hayat yetisine ve düşünmeye de sahip değildir. Burada, Quqilerin başlangıçtan beri var olduğunu düşündükleri Işık alemi ve maddi (karanlık) alem düalitesi yanında, hayat unsuru taşıyan Tanrı ve hareketsiz suret düalitesine de yer verdikleri görülmektedir. Quq inanişına göre, Tanrı önce bu sureti yok etmek ister; ancak hareketsiz, hayatsız ve düşüncesiz olan suretin kendisine karşı çıkamayacağını düşündür ve onunla karşı karşıya gelmek için taşıdığı hayat unsurunun bir kısmını ona vermeyi planlar. Bunun için, etrafında oluşturduğu alemlere (aeonlara), hareketsiz surete, kendilerinden biraz hayat unsuru vermelerini emreder. Aeonların bunu yapmaları üzerine suret canlanır ve tabiatı gereği Tanrı ile ışık alemlerine karşı savaş açar.¹⁷

Bu tasavvur, Gnostik varlık anlayışının tipik bir örneğidir. Gnostik düalizimde başlangıçtan beri düalizmin pozitif kutbunu oluşturan Tanrı; ışığı, hayatı, varlığı, düşünceyi ve diğer pozitif değerleri ifade ederken, düalizmin negatif kutbunu oluşturan karanlık ya da kaos ise, kötülüğü, ölümü, yokluğu, hareketsizliği ve bütün olumsuz nitelikleri ifade etmektedir. Çeşitli Gnostik geleneklerin farklı detaylarla anlattıkları evrenin oluşumuna (kozmogoniye) ilişkin inanışlarda, düalitenin olumsuz kanadını oluşturan kötü unsur, Tanrıdan aldığı, gasbettiği ya da bazı ışık varlıklarının hataları nedeniyle ele geçirdiği ışık unsurları nedeniyle hayat ve hareket kazanmakta ve Tanrı ile Işık alemine karşı saldırıya geçmektedir.¹⁸

Gnostik geleneklerin, varlığı, ezelden beri var olan ve birbirine zıt karakterler taşıyan bir düalite ile açıklamaları, temelde varoluşsal bir sorun olarak görülen kötülük problemine çözüm arama çabalarından kaynaklanmaktadır. Temel sorun, insanın her gün yüz yüze olduğu kötülüğün mahiyeti ve nereden, nasıl kaynaklandığı problemidir. Gnostik düşüncede, inanılan ve tapılan yüce varlığın mutlak iyi olduğu ve iyiden hiçbir şekilde kötünün çıkamayacağı düşünüldüğünden, sorun, kötülüğün kaynağı olarak ezelden beri var olan bir başka varlığın kabullenilmesi ile aşılmaya çalışılmaktadır. Birçok Gnostik gelenekte kötülüğün kaynağı olan ve ezelden beri varlığı kabul edilen bu şey, “kaos” ve “karanlık” ola-

¹⁷ Bkn. Drijvers, “Quq and the Quqites”, s. 113.

¹⁸ Çeşitli örnekler için bkn. Ş. Gündüz, “Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi”, *OMÜİFD*, 9, 1997, ss. 121-165.

rak tanımlanır. Yapısı gereği pasif, hareketsiz, kısır olan bu negatif unsur, yüce Tanrı'dan neşet eden ya da onun tarafından yaratılan bazı ışık varlıklarının ona merak duymaları üzerine aktif konuma geçer ve nihayetinde iyilikle kötülüğün birbirine karışacağı ve günah, ölüm, esaret ve benzeri durumların ortaya çıkacağı gelişmeler birbirini izler. Bu noktada Gnostik kurtuluş öğretisi devreye girerek iyilikle kötülüğün bu uygunsuz birbirine geçmişliğinin, daha yerinde bir ifadeyle iyiliğin (ve iyi varlıkların) kötülük tarafından esaret altında tutulmaları sürecinin sona ermesi konusunda bir dizi önlem (inanış, ayin ve ritüel) önererek devreye girer.

Quqi mitolojisine göre ışık güçleriyle kötülüğü temsil eden bu suret arasındaki mücadele, suretin ele geçirdiği ışık unsurlarıyla hayata kavuşması üzerine aktif hale gelir ve iki güç arasında 42 savaş olur. Bu mücadele esnasında bütün kötü varlıklar da oluşur ve suretin yanında yer alırlar.

Açıkça anlaşılacağı üzere, Quqi inancındaki bu suret, diğer Gnostik geleneklerde insanın bedeni de dahil maddi alemin yaratıcısı olan varlık olduğu düşünülen demiurga tekabül etmektedir. Çeşitli Gnostik geleneklerde Yaltabaoth, Ptahil, Ur ve benzeri isimler verilen demiurg, ancak ışık aleminden aldığı unsurlarla hayat niteliğine sahip olabilen ve hayata ilişkin şeyler üretebilen, bunun dışında ise olumsuz niteliklere sahip olan cahil bir varlık olarak değerlendirilir.¹⁹

Quqi mitolojisine göre, iyilik ve kötülük ya da ışık ve karanlık güçleri arasındaki bu aktif mücadele esnasında Hayatın Anası önemli bir rol oynar; zira o, kötülüğe karşı mücadele etmek üzere kötülük alemine iner, fakat burada tutsak alınır. Bu öykü, akla çeşitli Nag Hammadi metinlerinde geçen, dişi figür Sophia'nın arkonlarca kirletilmesine ve tutsak alınmasına yönelik öyküleri çağırıştırır.²⁰ Quqilere göre, bir seferinde Hayatın Anası, yanında yardımcıları 7 bakire ile birlikte suretin bulunduğu aleme iner ve ona doğru yaklaşır. Bunu gören suret ise ona doğru yükselele üfler.²¹ Bunun üzerine suretin nefesi, Hayat'ın Anasının cinsel or-

¹⁹ F. Wisse, (tr.), "The Apocryphon of John", J.M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1988, ss. 110-111.

²⁰ Bununla ilgili çeşitli örnekler için bkn. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", ss. 127vd.

²¹ Buradaki üfleme motifi ilginçtir ve büyük ihtimalle Tekvin'de anlatılan Adem'in burnundan üfleterek ona hayat verme inancıyla ilişkilidir (Tekvin 2:7). Tekvin'deki

ganlarına kadar ulaşır ve onu kirletir. Kötülük aleminde kirlenmiş olan Hayatın Anası, ışık alemine dönemez ve 7 gün boyunca kötülük aleminde tutsak kalır. Bu süre zarfında her gün yardımcılarında birini, büyük çukurun (kötülük aleminin) ağzına atar. Böylelikle kötülük alemini 7 bakireyi yutar. Quqiler bu 7 bakirenin, Harran, Hatra ve Hierapolis gibi putperest merkezlerde tutsak olduklarına inanırlar.²² Bakireleri tutsak eden bu merkezlerin Urfa civarındaki pagan kült merkezleri olması dikkati çekicidir.

Gnostik mitolojiye sembolik/simgesel anlatımın egemen olduğu ve Gnostik geleneklerin içinde yaşadıkları çevrede kendi inanç, tutum ve tavırlarını simgesel bir dille açıkladıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Gnostik mitolojide anlatılan öyküleri meteforik bir çözümlemeye tabi tutmak, bu öykülerle anlatılmak istenen şeyi algılamak açısından önemlidir. Bu çerçevede düşünüldüğünde, yukarıda anlatılan öyküde, putperest merkezlerde tutsak olduğu belirtilen bakirelerin açıkça bu merkezlerde yaşayan Gnostik cemaati kastettiği anlaşılmaktadır.

Quqi kurtuluş öğretisine (soteriolojisine) göre, kötü alemde esir edilen bu bakirelerin kurtarılması bağlamında alınan önlemler ve atılan adımlar tutsak olan her Gnostik birey için kurtuluşun prototipini oluşturmaktadır. İnanışa göre bu bakirelerin kurtarılması için yüce Tanrı 7 elçi ya da kurtarıcı göndermiştir. Quqilerce bu elçiler, bakirelerin nişanlıları olarak adlandırılmıştır. Bu elçiler arasında yer alan İsa, kötülük alemine inerek kendi nişanlısını kurtarmıştır. Ancak kurtuluş işi bitmemiştir; zira tutsak edilen diğer bakirelerin kurtarılmaları işi hâlâ sürmektedir. Kötülük aleminde tutsak edilen son ışık ruhu da kurtarılıp, ışık alemine döndürülene kadar bu süreç devam edecektir.²³

bu öyküde, üfleme ile Adem hayata kavuşmuş ve ilahi gücün emirlerini anlayıp uygulayabilecek bir yapıya bürünmüştür. Bu Quqi mitolojisinde de kötü varlık Hayatın Anasına üfleme suretiyle onu etkisi altına almaktadır.

²² Drijvers, "Quq and the Quqites", ss. 113-114. Işık aleminde yüce Tanrı'dan neşet eden dışı tanrısal varlığın kötülük aleminde arkonlarca tutsak edilmesi, kirletilmesi, hatta tecavüze uğramasıyla ilgili Nag Hammadi metinlerinde yer alan çeşitli rivayetler için bkn. R.A. Bullard, B. Layton (tr.), "The Hypostasis of the Archons", J.M. Robinson (ed.), *The Nag Hammadi Library in English*, Leiden 1988, ss.166vd. Ayrıca bkn. K.L. King, "Ridicule and Rape, Rule and Rebellion: The Hypostasis of the Archons", J.E. Goehring, ve diğerleri (ed.), *Gnosticism and the Early Christian World*, Polebridge Press 1990, ss.15-17.

²³ Drijvers, "Quq and the Quqites", ss. 113, 121.

Quqilerle ilgili bilgi veren erken dönem kaynaklar, onların Yahudi heterodoksal akımı Samaritanlara benzediklerini vurgularlar. Onlara göre, Quqiler, ölümlerini kendileri gömmezler; kiraladıkları bir kişiye gömdürürlerdi. Muhtemelen bu, insan bedeninin demiurg tarafından yaratılan maddi alemin bir parçası olması ve dolayısıyla kötülük alemine ait ve kirli kabul edilmesiyle ilgilidir. Zira bütün Gnostiklerde iyilik alemine ait olarak kabul edilen ruh ayrıldıktan sonra beden kirli ve değersiz bir nesne olarak kabul edilir. Örneğin Sabiiler de ruh çıktıktan sonra bedeni değersiz olarak görürler ve cenaze töreninde cesede dokunanların kirlenmiş olduklarına inanıp onların, tören sonrası vaftiz olarak temizlenmelerini şart koşarlar.²⁴

Yine kaynaklar, Quqilerin, bedeninin ilahi aleme yükselmesine ve haşrine inanmadıklarını da vurgulamaktadır ki bu inanç da yine diğer Gnostik sistemlerle uyum içerisindedir. Zira Gnostiklere göre her şey sonunda ashna dönmektedir. Nitekim, tutsaklık yaşantısının sona ermesi ve kurtuluşun gerçekleşmesiyle ruh kendi asli vatanı olan ilahi aleme dönerken beden de ait olduğu alemde, yani kötülük ve karanlık aleminde kalmakta ve bu alemin asli özelliği olan yokluk, karanlık ve kaos gibi niteliklere bürünmektedir. Dolayısıyla bu anlayışa göre, bedeninin yeniden dirilmesini ya da hayat bulmasını ifade eden haşir gibi bir durum söz konusu olamaz. Ayrıca Quqilerin, aralarından hastalıklı veya vücutça eksik olanları da cemaatlerinden dışladıkları anlatılmaktadır.²⁵ Bu durum farklı bir bağlamda da olsa Sabiiler gibi bazı Gnostik topluluklarının geleneklerinde de dikkati çekmektedir. Örneğin Sabii geleneği, vücutça eksik olanları cemaatten dışlamamakla birlikte, bu durumu, rahiplik için ciddi bir kirlenme olarak görür. Yukarıda da değindiğimiz gibi Sabii mitolojisinde (sünnetli olma durumundan dolayı) vücutça eksik olan İbrahim'in nasıl rahiplikten dışlandığı ve bunun üzerine Sabii toplumuna karşı nasıl bir hasım haline geldiği anlatılır.²⁶

Ebu'l-Berekat, Quqilerle ilgili bazı aşırı iddialarda da bulunur. Örneğin onların kadınları konusunda oldukça gevşek olduklarını ileri sürer. Öyle ki şayet bir yabancı onların kadınlarıyla birleşmek istese, onların

²⁴ Bkn. Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, ss. 177-180.

²⁵ Drijvers, "Quq and the Quqites", s. 108.

²⁶ Bkn. Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, ss.143vd.

buna karşı çıkmadıklarını söyler.²⁷ Ancak bu tür iddiaları her zaman ihtiyatlı olarak karşılamak gerekir. Zira zaman zaman bazı yazarların, bir inancın ne kadar sapkın olduğunu vurgulayabilmek için bazen asılsız iddiaları gündeme getirdikleri bilinmektedir.²⁸

Erken dönem Hıristiyan yazarlarca Quq, sapkın davranışları nedeniyle kiliseden kovulan birisi olarak görülürken onun takipçileri olan Quqilerin de Hıristiyanlıkla ilişkileri tartışılmıştır. Hıristiyan yazarlarca, onların, Yeni Ahit'i bozdukları Eski Ahit'i ise korudukları ileri sürülmüştür. Bundan başka, 12 havariye atfen 12 İncil ihdas etmiş oldukları da rivayet edilmiştir. Bu da oldukça ilginç ve bir o kadar da önemli bir bilgidir. İster ana gövde içerisinde yer alsın isterse heretik (ya da heterodoksal) çerçevede sayılsın, tarihte Hıristiyanlık bünyesinde ortaya çıkan (veya kendisini böyle addeden) her grubun bir ya da birden çok İncil derlediği bilinmektedir. Bu açıdan Quqilerin 12 havariye atfen 12 İncil derlemiş oldukları rivayeti önemlidir. Ancak üzücü olan durum, diğer birçok akım konusunda olduğu gibi Quqilerin de bu metinlerinin günümüze kadar ulaşmamış olmasıdır. Son olarak, Quqilerin Samaritanlarla benzerlikleri vurgulanarak, Babil paganizmi yanı sıra Yahudiliğin de etkisinde olduklarına işaret edilmiştir.²⁹

SONUÇ

Tarih boyu sayısız dinsel ve düşünsel anlayışı bağrında barındıran Anadolu birçok Gnostik akımın doğuşuna ve gelişmesine de beşiklik etmiştir. Urfa merkezli Gnostik bir akım olarak Quqilik bunlardan birisidir. Quqiler, ezelden beri var olan düalizm, ilahi alemde gerçekleşen südür ve düşüş hadisesi, maddi alemin yaratılışı, maddi alemde ışık varlıklarının tutsaklığı ve benzeri görüşleriyle, Gnostisizmin hemen hemen tüm teolojik, kozmolojik ve soteriolojik anlayışlarına sahip olan bir cemaat olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Tıpkı Valentinuscular, Marsiyoncular ve Bardaysancılar gibi Hıristiyan inanç ve öğretilerini Gnostik gelenek ağırlıklı bir yoruma tabi tutmuşlardır.

²⁷ Bkn. Drijvers, "Quq and the Quqites", s. 109.

²⁸ Örneğin bu konuda Türkiye'de çeşitli çevrelerde zaman zaman Aleviler ve Yezidilere yönelik ileri sürülen, onların mum söndü ayını yaptıkları şeklindeki bir takım asılsız iddialar hatırlanmalıdır.

²⁹ Drijvers, "Quq and the Quqites", s. 109.